

Stenmurar i Kalmar län

En kulturhistorisk sammanställning

Länsstyrelsen
Kalmar län

Stenmurar i Kalmar län

En kulturhistorisk sammanställning

ISSN: 0348-8748

Utgiven av: Länsstyrelsen Kalmar län, 2023

Ansvarig enhet: Kulturmiljöenheten

Författare: Ann Moreau

Omslagsbild: Vägen kantas av två vällagda skalmurar. Barnebo, Högsby kommun.

Foto: Coco Dederling

Sammanfattning

I Kalmar län finns det miltals med stenmurar. Sinnebilden av Småland är den röda stugan med vita knutar och en slingrande väg kantad av monumentala stenmurar. Öland är ett stenrike där bristen på skog har gjort att kalkstenen har fått ersätta virke i byggnader och hägnader.

Denna sammanställning är tänkt att utgöra ett underlag inom Länsstyrelsen Kalmar län för att få en ökad kunskap vid handläggning av ärenden som berör stenmurar. Sammanställningen riktar sig även till planerare i länets kommuner, exploatörer, konsulter med flera.

Landskapet och kulturmiljön är resultatet av olika val om hur tillgängliga resurser brukats och hur bruket av dem utvecklats. För att främja ett hållbart landskap idag och i framtiden måste olika synsätt få komma till tals och vägas in. En mångfald av perspektiv är betydelsefullt för att åstadkomma en långsiktig hållbar samhällsutveckling. Ett landskap som inte är hållbart för alla är i längden inte hållbart för någon.

Stenmurar har uppförts i syfte att utgöra hägn eller markera en gräns men idag kan de också vara allt ifrån fornlämningar via kulturlämningar i skogen till biotoper. Det finns stenmurar bevarade ända från järnåldern och nya har uppförts in på 1900-talet. Stenmurar är byggda av olika typer av sten och i olika utförande.

Stenmurar utgör ett mycket viktigt inslag i olika kulturmiljöer. En stenmur kan ha förhöjda kulturhistoriska värden genom att den ingår i en helhet, är välbevarad eller finns i ett område där många människor passerar eller vistas. En enskild stenmur kan få förhöjt värde om den ingår i ett välbevarat hägnadssystem. Ett hägnadssystem visar hur marken har brukats vilket är viktigt för att förstå varför stenmurar har byggts. En viss del av den kulturhistoriska betydelsen ligger i upplevelsevärdet. En välbevarad stenmur får större vikt för upplevelsen än en nedrasad stenmur.

Det finns flera lagar som berör stenmurar; kulturmiljölagen, miljöbalken, plan- och bygglagen, skogsvårdslagen samt väglagen. Även Jordbruksverkets författningssamling innehåller regler för stenmurar.

Det händer att stenmurarna krockar med tänkta exploateringar eller effektivisering av jordbruksmark. I dessa lägen är det bra att en kulturhistorisk värdering görs för att bedöma om stenmuren kan tas bort eller inte.

Innehållsförteckning

Stenmurar i Kalmar län	1
Sammanfattning	3
Varför har stenmurar byggts?	6
Riksgräns	6
Landskapsgräns	6
Länsgräns	7
Motgräns	7
Häradsgräns	7
Sockengräns	8
By- och gärdesgräns	9
Stenmur i gräns som kommit till vid skifte	10
Stenmurar i övriga gränser i odlingslandskapet	10
Olika typer av stenmurar	12
Kulturhistoriskt värde	14
Stenmurar som skapar identitet	14
Byns äldsta stenmurar	14
Stenmurar från de största jordreformerna	14
Alla stenmurar har ett kulturhistoriskt värde	14
Världsarvet Södra Ölands odlingslandskap	16
Lagstiftning och regelverk	17
Kulturmiljölagen	17
Miljöbalken	20
Plan- och bygglagen	21
Skogsvårdslagen	22
Väglagen	23
Jordbruksverks författningssamling	23
Källor och litteratur	25

Varför har stenmurar byggts?

Omkring vår tideräknings början blev klimatet kallare. Ett tidigare mer rörligt jordbruk ersattes med tiden alltmer av att människorna blev mer bofasta och började stalla sina djur om vintern. Markerna delades in i inägor med åkrar och ängar samt utmarker med skog och andra betesmarker. Inägorna hägnades in och därmed stängdes djuren ute ifrån de viktiga grödorna. I skogrika bygder bestod hägnet framför allt av trögärdesgårdar eller en kombination av stenmur och trögärdesgård. Där skog saknades byggdes hägnaderna med sten. Stenmurar har inte bara byggts för att utgöra hägn för att skydda växande grödor. De har också byggts för att markera revir.

Riksantikvarieämbetet definierar stenmur som en anordning för att hägna in och avskilja ett område, eller för att binda samman det med andra. Definitionen avser hägnader med såväl praktisk som symbolisk funktion. Den praktiska funktionen kan avse att stänga inne eller ute djur medan det symboliska syftet kan ha avsett att separera eller binda samman olika landskapsrum. Definitionen omfattar hägnader från förhistorisk och historisk tid.

Nedan beskrivs olika typer av stenmurar i gränser från skilda tidsperioder.

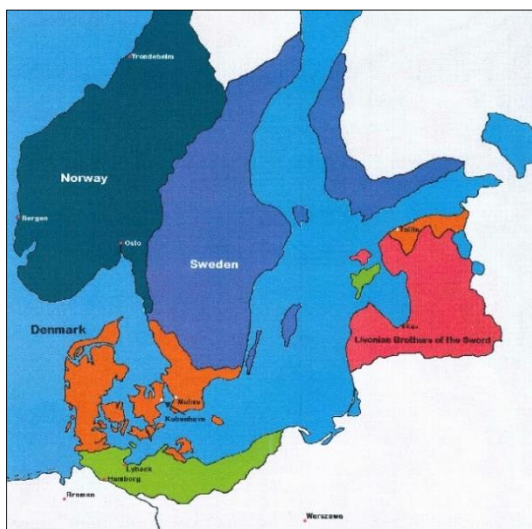
Riksgräns

Delar av gränsen mellan Sverige och Danmark utgjordes tidigare av dagens landskapsgräns mellan Småland och Blekinge. Gränsen upprättades 1054 mellan Erik Slemme och Sven Tjugoskægg. Gränsen upphörde i och med freden i Roskilde 1658 då Blekinge blev svenskt. Samtidigt som riksgränsen skiljde Sverige från Danmark var den också landskapsgräns, sockengräns och bygräns. Långa sträckor av gränsen utgjordes av naturliga och topografiska lägen som vattendrag, sund och öar. I övrigt går gränsen i utmarker och har markerats med gränsstenar. Flera gränsstenar finns beskrivna i det historiska kartmaterialet. För att kartlägga om någon sträckning består av stenmur krävs en inventering i fält.

Gränsen berör idag Torsås och Emmaboda kommuner. Dagens riksgräns finns på nationell geodataportal hos Lantmäteriet.

Landskapsgräns

Sverige har 25 landskap vars ursprung går tillbaka till forntiden och kan anses vara äldre än Sverige som riksbygg. Som förvaltningsenheter har landskapen ersatts av indelningen i län genom regeringsformen 1634. De har dock fortfarande officiell ställning. Landskapen används även i kulturella och historiska sammanhang. Många människor känner en betydligt större samhörighet med landskapet än med länet de bor i, det är landskap snarare än län som svenskar brukar ange som sin hembygd. Kalmar län består av två landskap; Öland och Småland, gränsen mellan landskapen går i Kalmarsund. Länet har landskapsgräns mot Östergötland och Blekinge.

Riken i norra Europa under 1200-talet.

Landskap i södra Sverige.

Länsgräns

Kalmar län skapades genom länsindelningen 1634. Länsgränsen ändrades under 1700-talet och vid kommunreformen 1971 överfördes Ed och Uknadalens landskommuner till Östergötland. Vid samma kommunreform mottog Kalmar län Hälleberga, Algutsboda och del av Älmeboda landskommuner från Kronobergs län. Detta innebär att läns- och landskapsgränsen inte sammanfaller i de norra och västra delarna av länet. Öland var ett eget län 1819–1826. Länsgränsen finns på nationell geodataportal hos Lantmäteriet.

Motgräns

Under medeltiden var Öland i kyrkligt avseende indelat i två ”mot”. Ölands långsmala geografiska sträckning gjorde att prästmöten hölls i vardera motet. Omkring år 1500 börjades moten även att användas som världsiga förvaltningsdistrikt. Dagens gräns mellan kommunerna Borgholm och Mörbylånga överensstämmer med en yngre motindelning från 1886.

Häradsgräns

Häradsindelningen går tillbaka till 900-talet. Häradets ursprungliga syfte var att upprätthålla allmän ordning och säkerhet. I häradet utövades det kommunala självstyret på landsbygden under flera århundraden. Häradsindelningen hade betydelse för flera slag av offentlig verksamhet. Den särskilda organisation som häraderna haft för sin verksamhet försvann genom 1862 års kommunalförordningar.

Lsth Häradsgräns: <https://ext-geodatakatalog.lansstyrelsen.se/GeodataKatalogen/GetMetaDataById?id=63e74fe1-5d59-4d5c-bb8d-f056fd58b4b9>

Härad 1862	Kommun idag
Tjust	Västervik
Tuna län	Vimmerby, Oskarshamn
Sevede	Vimmerby, Hultsfred, Oskarshamn
Aspeland	Hultsfred
Handbörd	Högsby
Stranda	Mönsterås, Oskarshamn
Norra Möre	Kalmar, Nybro
Södra Möre	Kalmar, Emmaboda, Nybro, Torsås
Åkerbo	Borgholm
Förbo	Borgholm
Slättbo	Borgholm
Runsten	Borgholm
Algutsrum	Mörbylånga
Möckleby	Mörbylånga
Hulterstad	Mörbylånga
Gräsgård	Mörbylånga

Sockengräns

Ordet socken betecknade ursprungligen en församling i Svenska kyrkan (kyrksocken). På 1500-talet infördes sockenbegreppet även som enhet för fastighetsredovisning (jordebokssocken, senare jordregistersocken). Kyrksocknen avskaffades som administrativ enhet vid kommunreformen 1862. Jordregistersocknen fortsatte att användas fram till fastighetsdatareformens genomförande åren 1976–1995. Därefter förändrades inte sockenindelningen. Det finns drygt 100 socknar i Kalmar län.

RAÄ Socknar: <https://www.lantmateriet.se/sv/geodata/vara-produkter/produktlista/socken-och-stad/>

Stenmuren löper i den gamla gränsen mellan socknarna Räpplinge och Köping i Borgholm. Idag har gränsen upphört att gälla och bara stenmuren visar var gränsen gick.
Foto Ann Moreau

By- och gärdesgräns

Byns gränser mot intilliggande byar, rågångarna, fastställdes ofta vid enskiftet eller laga skiftet under 1800-talet. Dessa bygränser har stor betydelse för identiteten för människorna som bor i byn.

Källa: Ekonomisk karta från 1940-talet.

Från medeltiden och fram till skiftena under 1700- och 1800-talen låg byarnas inägor med åker och äng inom ett eller flera gården. Där byarna låg tätt och gårderna gränsade till varandra fanns inga murar mellan byarna. Byarna sades då ligga i gemensamt gärdeslag. Längre tillbaka betalade man inte skatt på sin förmögenhet eller inkomst utan på den åker och äng man ägde. Detta gjorde att gärdesgränsen var den viktigaste gränsen inom byn och har idag ett mycket högt agrarhistoriskt värde.

För byar inom världsarvet Södra Ölands odlingslandskap:

Lsth Gärdesgränser – Linje: <https://ext-geodatakatalog.lansstyrelsen.se/GeodataKatalogen/GetMetaDataById?id=0d6e652d-b2dd-419f-9555-903d75c91c5a>

Lsth Gärdesgränser – Yta: <https://ext-geodatakatalog.lansstyrelsen.se/GeodataKatalogen/GetMetaDataById?id=2896073e-79d7-4553-a0ab-934d2b966a0a>

Stenmuren på bilden är både gårdesgräns och bygräns, dessutom utgör den gräns mellan socknarna Vickleby och Resmo i Mörbylånga kommun. Foto Ann Moreau

Stenmur i gräns som kommit till vid skifte

De flesta stenmurarna i dagens odlingslandskap är byggda under 1800-talet efter skiftesreformerna storskifte, enskifte och laga skifte. Vid dessa skiften blev all jord fördelad mellan byns gårdar. Tanken var att den enskilde bonden skulle kunna bruka sin jord utan att vara beroende av grannen. Alla gårdar fick del i byns olika markslag. Det var inte ovanligt att gårdar delades, så kallad hemmansklyvning. Detta gjordes ofta i samband med skifte eller när söner skulle dela på arvet efter en far.

Källor: Historiska kartor, ekonomiska kartor från 1940- och 1970-talen.

Stenmurar i övriga gränser i odlingslandskapet

Markslagsmurar, ofta kallade tvärmurar, är de murar som delade en åker från en äng. Idag har många av dessa markslagsmurar kommit att ligga mellan åkrar. Murarna har ofta byggts för att kunna släppa boskapen på efterbete i en del av gårdet när skörden var bärgad. Markslagsmurar är ofta belägna inom en fastighet.

I utmarken, där jorden var tillräckligt djup för odling, hägnades lyckor eller horvor in. Det förekom även att små områden hägnades in i utmarkerna för att användas som äng eller bete. I länets skogs- och mellanbygder finns stenmurar ofta kvar i anslutning till torpställen.

Källor: Flygbilder, historiska kartor, ekonomiska kartor från 1940- och 1970-talen.

Sammanställning

Typ av gräns	Tillkomst	Upphört / Ännu i bruk
Riksgräns	1054	1658
Landskapsgräns	Före vikingatiden	Ännu i bruk
Länsgräns	1634	Ännu i bruk. Delar av gränsen justerades 1971.
Motgränsen på Öland	1500-tal	1886 Utgör idag gräns mellan kommunerna Borgholm och Mörbylånga.
Häradsgräns	900-tal (vikingatid)	1862
Sockengräns	1100-tal (medeltid)	1862 / 1995
Bygräns	1800-tal	Ännu i bruk
Gärdesgräns	1100–1300-tal (medeltid)	1800–1900-tal
Skiftesgräns	1800-tal	Ännu i bruk
Övriga gränser	Medeltid fram till 1900-tal	

Olika typer av stenmurar

Stenmurar kan vara byggda på olika sätt. I odlingslandskapet är de kallmurade, vilket innebär att de är uppförda utan bruk eller annat bindemedel. I stenmurar som omgärdar kyrkogårdar däremot, har många gånger murbruk använts. Från början var det ofta kalkbruk, men många murar har senare lagats med cementhaltigt bruk.

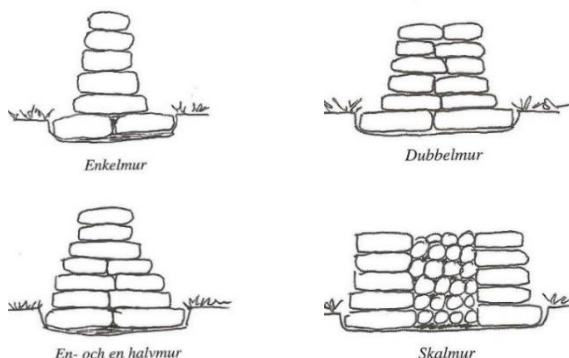
De finns två huvudtyper av stenmurar; enkelmurar och dubbelmurar.

Enkelmuren är den äldsta typen av stenmur. Den består av några lager av stenar som har lagts på varandra utan några egentliga konstruktionsdetaljer. En annan typ är en låg enkelmur som är byggd som underlag för en trädgårdsgård, eller för ett lager av torniga grenar och ris. På Öland, med hårda vindar och snödrev under vintertid, plockades enkelmurarna utmed landsvägarna ner på hösten för att byggas upp igen om våren innan djuren släpptes på bete.

Den typiska dubbelmuren är lagd med två stenar i bredd i alla skift. En variant av dubbelmuren är skalmuren. Den byggdes upp av två jämsides löpande stenrader av sammanpressade stenar till ett yttre skal. Dubbelmurarna uppfördes på en ordentligt grävd och stensatt grund. Grunden skulle ligga under frostfritt djup för att muren inte skulle röra sig vid tjälsprickning. Utrymmet mellan stenraderna fylldes med småsten och stenkross. Skalmuren är vanlig på fastlandet men ovanlig på Öland.

En mellanform mellan enkelmur och dubbelmur är en- och enhalvmuren. En- och enhalvmurens undre del är till minst tre skift lagda som dubbelmur och de övre skiften som enkelmur.

Under muren finns sulan, eller fundamentet. Sulan är alltid bredare än muren och befinner sig under marknivå där matjordslagret grävts bort. Sulan kan bestå av ett lager med två stora stenar i bredd, en enkel rad med mycket stora stenar, ett stendike, eller ett lager med småstenar. Är marken vattensjuk finns ofta mellanrum mellan sulstenarna så att vattnet kan röra sig fritt genom muren utan att rasera den.

Olika typer av stenmurar (Magnusson 2003).

Enkelmur som byggts med åkersten. Persnäs socken, Borgholms kommun.
Foto Ann Moreau

Bastanta skalmurar ramar in vägen längs långa sträckor utmed Gullabolen. Gullabo socken, Torsås kommun. Foto Coco Dederig

Kulturhistoriskt värde

Innan beslut fattas om att en stenmur kan tas bort är det viktigt att känna till i vilket historiskt sammanhang den har kommit till. En stenmur kan ha förhöjda kulturhistoriska värden genom att den ingår i en helhet eller är välbevarad. En enstaka stenmur kan få förhöjt värde om den ingår i ett välbevarat hägnadssystem. Hägnadssystem visar hur marken har brukats vilket är viktigt för att förstå varför stenmurar har byggts. En viss del av den kulturhistoriska betydelsen ligger i upplevelsevärdet. En välbevarad stenmur får större vikt för upplevelsen än en nedrasad stenmur.

Stenmurar som skapar identitet

Stenmurar som går i riks-, landskaps-, läns-, mot-, härads- och sockengränser är bland de äldsta fysiska landskapselement från historisk tid som vi har i kulturlandskapet. Gränserna bär på ett värde genom att de skapar identitet och berättar en del av vår historia. Trots att många av dessa gränser inte längre är administrativa utgör de ett levande begrepp och har ett mycket högt kulturhistoriskt värde.

Byns äldsta stenmurar

Få stenmurssträckningar finns kvar efter den indelning som gjordes i äldre tider mellan inägojord och utmark. Dessa gärdesmurar är de äldsta murarna från historisk tid som finns inom en by idag och det är av högsta vikt att bevara stenmurar som ingår i denna grupp.

Stenmurar från de största jordreformerna

Storskifte, enskifte och laga skifte är de största jordreformer som genomförts i Sverige. Så gott som alla byar i Kalmar län har berörts av minst en av de tre skiftesreformerna. Skiftena fick en stor betydelse dels för byns organisation, dels för landskapets utseende i form av de många stenmurar som byggdes som ett resultat av skiftena. Även fastighetsgränser från hemmansklyvningar från 1800-talet och tiden omkring sekelskiftet 1900 ingår i denna grupp liksom de fä- och vallgator som användes för att driva djuren till och från betesmarkerna. Stenmurar från skiftesepokerna har ett högt bevarandevärde.

Alla stenmurar har ett kulturhistoriskt värde

Där stenmurar finns utgör de ett viktigt inslag i kulturmiljön. Det kan vara enkla markslagsmurar och murar i utmarken som hägnat in små odlingslotter. Men det kan också vara murar som ligger i skogen, utmed en landsväg, i tätbebyggda områden eller andra kulturmiljöer.

Stenmur som delar två rapsfält. Grisbäck, Söderåkra socken, Torsås kommun.
Foto Anders Eriksson

Fägatan leder till och från betesmarken. Gunnarstorp, Söderåkra socken, Torsås kommun. Foto Birgitta Eriksson

Världsarvet Södra Ölands odlingslandskap

Södra Ölands odlingslandskap är sedan 2001 inskrivet på Unesco:s lista över världsarv. Världsarvsområdet omfattar hela odlingslandskapet som visar det historiska systemet med markanvändning och markindelning. I landskapet finns rikligt med spår av öns långa bosättningshistoria. Den visar hur människan utnyttjat och tagit tillvara landskapets resurser på bästa tänkbara sätt, trots att det vid första anblicken kan upplevas som ogynnsamt. Markindelningen och markanvändningen, som går tillbaka till medeltiden, är fortfarande lätt att uppfatta, något som är mycket sällsynt i norra Europa.

De funktionella sambanden i odlingslandskapet på södra Öland är mycket tydliga och ytterst välbevarade. Det moderna jordbruk som lantbrukarna bedriver för sin försörjning är en förutsättning för att världsarvets värden ska bestå.

Dagens jordbrukslandskap präglas av flera väl synliga och historiskt viktiga tidsskikt, som tillsammans speglar ett stort tidsdjup: 1) det övergivna järnålderslandskapet, 2) medeltidens välutvecklade indelning i inägor och utmarker, med bebyggelse i byar och 3) skiftesreformerna under 1700- och 1800-talen vilka medförde ägarmässig omarrondering med stenmurar i gränserna. Det är av hög vikt att bevara stenmurar som ligger inom världsarvet Södra Ölands odlingslandskap eftersom dessa är ett uttryck för världsarvet.

RAÄ Världsarv: <https://pub.raa.se/>

Världsarvslandskap på sydöstra Öland med stenmurar i gärdesgränser, skiftesgränser och mellan olika markslag. Stenåsa socken, Mörbylånga kommun. Foto Leif Gustafsson

Lagstiftning och regelverk

Kulturmiljölagen

Kulturmiljölagens (KML) övergripande syfte är att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer. Kulturmiljön är en mångsidig resurs i samhällsutvecklingen som har stor betydelse för till exempel folkhälsa, friluftsliv, hållbarhet och tillväxt i hela landet.

Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön, och såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas.

Stenmur som fornlämning

Lämningstypsplistan är en lista över de typer av lämningar som registreras i Riksantikvarieämbetets kulturmiljöregister. Av 2 kap. 1§ KML framgår vilka lämningar som utgör fornlämning och därmed skyddas av lagen. Tre överordnade rekvisit ska vara uppfyllda för att en lämning ska utgöra fornlämning; det ska vara en lämning efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergiven. Lämningen ska också återfinnas i uppräknningen av de kategorier som finns i samma paragraf.

Enligt 2 kap. 1a § är lämningar som kan antas ha tillkommit 1850 eller senare, inte skyddade som fornlämningar.

Stensträng

Om inte stenmurar regelbundet underhålls förvandlas de så småningom till stensträngar. Väder och vind, rötter och djur gör att stenar ramlar ned och med tiden täcks de med jord, nedfallna löv och växtlighet. Människan själv har också tagit stenar från murar som inte längre är i bruk och använt dem till nya murar eller andra projekt. Detta sammantaget bidrar till att murarna ändrar form till en sammanhängande rad av stenar, så kallade stensträngar. De flesta av de murar som byggts under järnåldern återfinns i ett sådant skick.

Alla stensträngar från järnåldern är fornlämningar i och med att de alltid uppfyller kulturmiljölagens övergripande rekvisit; forna tider, äldre tiders bruk, varaktigt övergiven och alltid har kommit till före 1850.

Exceptionellt välbevarade grunder efter hus och stenmurar i Rosendals järnåldersby, Böda socken, Borgholms kommun. Foto Sveaskog

Stenmur

Stenmurar har brukats in i sen tid och anses inte generellt uppfylla rekvisitet äldre tiders bruk. De bedöms därför som övrig kulturhistorisk lämning. Stenmurar som är belägna i nuvarande fastighetsgräns eller annan fungerande gräns, anses inte heller varaktigt övergivna och bedöms som övrig kulturhistorisk lämning. Stenmurar registreras restriktivt i fornlämningsregistret.

Stenmur bedöms som fornlämning om den kan antas ha tillkommit före 1850, förutsatt att lagens övriga rekvisit är uppfyllda. Kontexten kan vara avgörande för antagandet om tillkomsttid. Om ett funktionellt, rumsligt och kronologiskt samband finns med annan fornlämning, vanligen övergiven åkermark, bedöms även stenmuren som fornlämning.

Sammanställning av rekvisiten i KML med kommentarer

- Lämningar efter människors verksamhet under forna tider
Fysiska lämningar efter människors verksamheter från i huvudsak tiden före 1850.
- Ha tillkommit genom äldre tiders bruk
Stenmurar har brukats in i sen tid och anses inte generellt uppfylla rekvisitet äldre tiders bruk.
- Varaktigt övergiven
De flesta stenmurar har funktion som hägn för djur och/eller som gränsmarkering. Båda dessa funktioner måste ha upphört för att rekvisitet ska vara uppfyllt. Det är bara ett fåtal murar som fortfarande enbart används som hägnader. Vanligtvis kompletteras befintliga stenmurar med elstängsel. Många murar finns fortfarande kvar i gräns mellan två fastigheter eller annan fungerande gräns och kan därför inte anses varaktigt övergivna.

- Tillkommit före 1850

Många stenmurar har byggts före 1850. Det gäller framför allt de stenmurar som omgärdade inägojorden och skiftesmurarna på Öland. Men det stora flertalet stenmurar är byggda under 1800-talets andra hälft. Fastlandsdelen av Kalmar län laga skiftades under senare delen av 1800-talet och de flesta murar som delar utmarkerna på Öland är tillkomna omkring sekelskiftet 1900.

Övrig kulturhistorisk lämning

Den vanligaste skillnaden mellan en fornlämning och en övrig kulturhistorisk lämning är att en fornlämning ska vara från tiden före 1850. Länsstyrelsen kan efter särskild prövning förklara en yngre lämning som fornlämning om den uppfyller övriga kriterier.

Alla registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar finns att hitta på Riksantikvarieämbetets hemsida via söktjänsten [Fornsök \(raa.se\)](https://fornsok.raa.se)

Stenmurar inom byggnadsminnesområden

Kulturhistoriskt värdefulla byggnader berättar om och hjälper oss att förstå samhällsutvecklingen samt människors livsvillkor och synsätt i olika tider. För att även kommande generationer ska kunna ta del av detta kulturarv kan byggnader eller bebyggelsemiljöer skyddas som byggnadsminnen enligt KML 3 kap.

RAÄ Bebyggelseregistret (BBR) – Byggnadsminnen:

<https://bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/dataexport/dataexport.raa>

Stenmuren som går runt Persnäs fattigstuga ingår i byggnadsminnesområdet. Borgholms kommun. Foto Ann Moreau

Stenmurar vid kyrkogårdar och begravningsplatser

Stenmurar som omgärdar kyrkogårdar och begravningsplatser, så kallade bogårdsmurar, är skyddade enligt KML 4 kap. §§ 11–13. Även begravningslagen (1990:1144) och begravningsförordningen (1990:1147) är tillämpliga. Om bogårdsmurarna är belägna i direkt anslutning till jordbruksmark omfattas de även av biotopskyddsbestämmelserna (se nedan).

Digitalisering av länets begravningsplatser planeras.

Bogårdsmur vid Loftahammars kyrka och kyrkogård. Västerviks kommun.
Foto Lotta Lamke

Miljöbalken

Miljöbalken (MB) syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. Miljöbalken har ett vitt miljöbegrepp och när det i balken talas om ”miljön” så innefattar det även kulturmiljön. ”Miljöbalken skall tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,” (MB kap. 1, § 1, punkt 2).

Biotopskyddsområden

Flera av de värdefulla naturmiljöer som omfattas av biotopskyddsbestämmelserna är formade av de som har brukat marken, och kan förutom biologiska värden, ofta ha höga kulturhistoriska värden. Det är viktigt att integrera hänsynen till natur- och kulturmiljövärden i såväl brukandet som i tillämpningen av bestämmelserna, så att båda dessa värden bevaras eller förstärks.

I 2 kap. MB finns allmänna hänsynsregler som bland annat gäller för alla som bedriver eller avser att bedriva en verksamhet eller vidta en åtgärd i ett biotopskyddsområde. Till de allmänna hänsynsreglerna hör bland annat att krav ställs på

kunskap och försiktighet samt att rimliga avvägningar görs och verksamhetsutövaren tar ansvar om miljön blir skadad.

Kulturmiljölagen ska tillämpas parallellt med miljöbalken och kulturmiljövärden i biotopskyddsområden bör därför alltid uppmärksammas. Detta kan ske genom att det finns rutiner för samråd mellan naturvårds- och kulturmiljöansvariga vid handläggning av dispensärenden.

Biotopen stenmur

Stenmur i, eller som gränsar till, jordbruksmark och som inte är fornlämning omfattas av biotopskydd enligt MB kap. 7 § 11. Som jordbruksmark räknas åker- och betesmark. Det finns möjlighet att i det enskilda fallet medge dispens från förbudet om det finns särskilda skäl och dispensen inte motverkar syftet med biotopskyddet. Beslut om dispens kan förenas med krav på kompensation enligt MB 16 kap. § 9.

Plan- och bygglagen

Plan- och bygglagen (PBL), har ett framtidsinriktat perspektiv. Den syftar till att främja goda sociala levnadsförhållanden och en god långsiktigt hållbar livsmiljö, för såväl människorna i dagens samhälle som för kommande generationer. Att värna kulturvärden är ett sätt att säkerställa en långsiktigt hållbar livsmiljö.

Kulturmiljö avser den av människan påverkade fysiska miljön. Det kan gälla allt ifrån enskilda objekt till stora landskapsavsnitt. Den breda helhetssynen på kulturmiljön och kulturvärdena präglar i hög grad plan- och bygglagen. På flera ställen i förarbetena betonas vikten av att slå vakt om även mera ”alldagliga” miljöer och att värna kvaliteterna i vardagslandskapet. Det lokala perspektivet betonas och ett tillräckligt skäl för att skydda en bebyggelsemiljö kan vara att den är allmänt uppskattad.

Tätorter expanderar i områden som tidigare varit jordbruksmark och det är inte ovanligt att stenmurssträckningar finns i områden som ska detaljplanläggas. Kommunerna kan vid detaljplanering ta hänsyn till dessa murar och utforma planen så att murarna ingår i grönområden, parker eller andra rekreationsområden. Dessa murar har ett högt upplevelsevärde då de finns i områden där många människor passerar eller vistas och många kan ta del av dem. Även stenmurar som ligger i tomtgränser i tätbebyggda områden bör uppmärksammas vid detaljplanläggning.

I en detaljplan kan kommunen med egenskapsbestämmelser precisera och begränsa vad som får göras på kvartersmark. På allmänna platser kan kommunen använda egenskapsbestämmelser för att reglera hur den allmänna platsen ska ordnas eller skyddas. Exempel på planbestämmelse för att skydda en stenmur i detaljplan kan vara: ”n₁ - Stenmur får inte rivas”. Om en sida av stenmuren gränsar till jordbruksmark skyddas muren av biotopskyddet.

Stenmur i tomtgräns till Överläkarvillan i Borgholm. Foto Ann Moreau

Skogsvårdslagen

Krav på hänsyn till kulturmiljövärden inklusive stenmurar i skogsmark finns uttryckligen i skogsvårdslagen (SVL) 1979:429. Enligt lagen ska hänsyn tas till kulturmiljövårdens intressen vid skötseln av skog enligt 30 §. Lagskyddet för övriga kulturhistoriska lämningar är inte lika starkt som för fornlämningar eftersom skogsvårdslagens 30 § är en så kallad hänsynsparagraf. I föreskrifterna står det att "vid all skötsel av skog ska skador i och invid hänsynskrävande biotoper, kulturmiljöer och kulturlämningar i skogen förhindras och begränsas". Skogsägaren har ett grundläggande egenansvar för att lämna lämplig hänsyn till övriga kulturlämningar.

De stenmurar som idag ligger i skogsmark har byggts under en tid då de tillhörde odlingslandskapet. När jordbruket upphört har skogen successivt vandrat in eller skog har planterats i övergiven odlingsmark.

Stenmuren och rösen påminner om tidigare odling. Djursdala socken, Vimmerby kommun. Foto Coco Dederling

Väglagen

Trafikverket har ansvar för att värdefulla kulturmiljöer i och längs det statliga väg- och järnvägsnätet vårdas på ett bra sätt. Milstenar, stenbroar, stenmurar och alléer är exempel på miljöer med stort kulturhistoriskt värde och som också är en del av Trafikverkets egen historia.

Om stenmurar eller deras stabilitet riskerar att påverkas vid vägarbeten ska länsstyrelsen kontaktas. Längsgående schaktning och tryckgropar ska utföras på sådant sätt att skador inte uppstår på stenmurar.

Jordbruksverks författningssamling

När Sverige blev medlem i EU 1995 infördes olika former av stöd till jordbruket. Jordbrukarstöden är en del av den gemensamma europeiska jordbrukspolitiken (CAP) och består av två delar; direktstöd och miljöersättningar. Dessa stöd har betydelse för att upprätthålla livskraftiga jordbruk och öppna landskap. I Statens jordbruksverks författningssamling (SJVFS) finns föreskrifter och allmänna råd om miljöersättningar med mera. Grundföreskrift SJVFS 2015:25. Ändringsföreskrift: SJVFS 2020:32.

Miljöstöd

Under de första två decennierna av EU-medlemskapet fanns en särskild miljöersättning, det så kallade kulturmiljöstödet, för skötsel av landskapselement i åkermark, däribland stenmurar. Kulturmiljöstödet syfte var att bevara och synliggöra landskapselement som annars riskerade att förstöras. Sedan 2015 är kulturmiljöstödet borttaget ur landsbygdsprogrammet och idag finns ingen direkt ersättning för skötsel av stenmurar. Däremot finns det ett indirekt skötselkrav för landskapselement som ligger i betesmark där lantbrukaren har ett

miljöersättningsåtagande för bevarande av betesmarken. Genom årligt bete och att marken inte får växa igen, görs landskapselementen synliga.

Grundvillkor

I Kalmar län omfattas Kalmarkustens slättbygder och Öland av grundvillkor. Grundvillkor är vissa regler som måste följas för att lantbrukaren ska få full utbetalning av stöd. Genom att grundvillkoren följs bevaras jordbruksmarken i gott skick, den yttre miljön för människor och djur förbättras, smittspridning minskas och livsmedel blir säkrare.

Definitionen av stenmur i grundvillkoren: Stenmur som ligger på en åker eller mellan två åkrar som ligger intill varandra. Kravet är att bevara och inte skada stenmuren. Det finns dock inget krav på att muren hålls synlig genom exempelvis röjning av sly och buskar. Om stenmuren ligger intill en betesmark, skog eller tomtmark räknas den inte in i grundvillkoren.

Stenmuren ligger mellan två åkrar och omfattas av grundvillkor. Kylinge, Kläckeberga socken, Kalmar kommun. Foto Anders Eriksson

Källor och litteratur

Axelsson, R. *Det medeltida Sverige 4:5. Tjust härad och Västerviks stad*. Länsstyrelsen Kalmar län 2008.

Axelsson, R., Janzon, K., Ramqvist, S. *Det medeltida Sverige 4:3. Öland*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1996.

Axelsson, R., Rahmqvist, S. *Det medeltida Sverige 4:4. Aspeland, Sevede och Tuna län*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1999.

Brunius, J., Ferm, O. *Det medeltida Sverige 4:2. Handbörd och Stranda härader*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1990 (nytryck 2016).

Ferm, O., Sigurd Rahmqvist, S., Thor, L. *Det medeltida Sverige 4:1. Möre och Kalmar stad*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1987.

Grahn Danielson, B., Rönn, M. och Swedberg, S (red). *Kulturarv i samhällsplaneringen – Kompensation av kulturmiljövärden*. Rio Kulturlandskapet i samarbetet med KTH/Arkitektur. Forskningspublikation 2014:2. Stockholm.
kth.diva-portal.org/smash/get/diva2:769261/FULLTEXT01.pdf · PDF-fil

Kulturmiljölag 1998:950 (KML). https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/kulturmiljolag-1988950_sfs-1988-950

Länsstyrelsen Kalmar län. *Natur i östra Småland*. Kalmar 1999.

Länsstyrelsen Kalmar län. *Natur och kultur på Öland*. Kalmar 2001.

Magnusson, A-C. *Stenmurar på Öland och något om rösen*. Rapport 2002:06. Länsstyrelsen Kalmar län 2002.

Magnusson, A-C. *Stenmurar på Öland*. Broschyr utgiven av Länsstyrelsen Kalmar län 2003.

Miljöbalk 1988:808 (MB). https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/miljobalk-1998808_sfs-1998-808

Moreau, A. *Gräsgårds socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2015

Moreau, A. *Gårdby socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2015

Moreau, A. *Hulterstads socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2015

Moreau, A. *Landskap att värna om. Gärdesgränser och bete på södra Öland*. Länsstyrelsen Kalmar län 2015

Moreau, A. *Smedby socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2015

Moreau, A. *Södra Möckleby socken. Öländska gården och betes organisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2015

Moreau, A. *Vickleby socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2015

Moreau, A., Folkesson, P. *Mörbylånga socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2014

Moreau, A., Folkesson, P. *Resmo socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2014

Moreau, A., Folkesson, P. *Sandby socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2014

Moreau, A., Folkesson, P. *Segeerstad socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2014

Moreau, A., Folkesson, P. *Stenåsa socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar 2012

Moreau, A., Folkesson, P. *Kastlösa socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar 2012

Moreau, A., Folkesson, P. *Ventlinge socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar 2012

Moreau, A., Folkesson, P. *Ås socken. Öländska gården och betesorganisation på Stora alvaret*. Länsstyrelsen Kalmar län 2014

Naturvårdsverket. *Beskrivning och vägledning för biotopen Stenmur i jordbruksmark i bilaga 1 till förordningen (1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken m. m.* 2014-04-15. [Webb pdf-bilaga \(naturvardsverket.se\)](#)

Naturvårdsverket. *Biotopskyddsområden*. Handbok 2012:1. [Biotopskyddsområden \(naturvardsverket.se\)](#)

Naturvårdsverket. *Ekologisk kompensation. En vägledning vid förlust av naturvärden*. Handbok 2016:1. [Ekologisk kompensation \(naturvardsverket.se\)](#)

Plan- och bygglag 2010:900 (PBL). https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/plan--och-bygglag-2010900_sfs-2010-900

Riksantikvarieämbetet. *Kulturmiljövårdens riksintressen enligt 3 kap. 6 § miljöbalken*. Handbok 2014-06-23. [Handbok-riksintressen-140623.pdf \(raa.se\)](#)

Riksantikvarieämbetet. *Lista med lämningstyper och rekommenderad antikvarisk bedömning*, version 5.0. 2021-02-01. [Lämningstypslistan-5.0.pdf \(raa.se\)](#)

Riksantikvarieämbetet. *Plattform – Kulturhistorisk värdering och urval*. Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet. Stockholm 2015.
<http://www.raa.se/kulturarvet/vardering-och-urval/>

Skogsvårdslag 1979:429 (SVL). https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/skogsvardslag-1979429_sfs-1979-429

Statens jordbruksverks författningssamling (SJVFS 2020:32). *Föreskrifter och allmänna råd om miljöersättningar, ersättningar för ekologisk produktion, kompensationsstöd och djurvälståndersättningar*. [SJVFS 2020:32: Föreskrifter om ändring i Statens jordbruksverks föreskrifter och allmänna råd \(SJVFS 2015:25\) om miljöersättningar, ersättningar för ekologisk produktion, kompensationsstöd och djurvälståndersättningar | lagen.nu](#)

Väglag 1971:948 (VägL). [Väglag \(1971:948\) \(VägL\) | Lagen.nu](#)

Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar